

TÖRTÉNELMI TUDAT ÉS POLITIKAI MŰVELTSÉG^x

Thomas Mann Józsefről írt regényében van egy mondat, egy bekezdés, amelyben arról szól, hogy milyen rendkívül nehéz elbeszélni a történelmet, az élet gazdagságát. Szinte lehetetlen feladat, hogy meghaladja az emberi erőt, mert ha precizen akarnánk visszaadni, amit az ember átélt, akkor el kellene vesznünk a pontosság tengerében. Tehát szükségszerű, hogy bizonyos értelemben a történelem sosem lehet olyan gazdag, mint amilyen gazdag az élet. Ezzel a Thomas Mann-i figyelmeztetéssel és tanulssággal szeretném kezdeni előadásomat, annál is inkább, mivel az előadás címe: Történelmi tudat és politikai műveltség.

Történelem és politika lényegében több évszázad óta izgatja mindazokat, akik a történelemmel foglalkoznak, akik a történelem iránt érdeklődnek, vagy a történelmet olvassák. A klasszikus történetírás kialakulása a XIX. század elejére, a XIX. század közepére vezethető vissza. Már ekkor felmerült a kérdés, vajon van-e köze egyáltalán a történelemnek a politikához. Vajon miként lehet elkerülni azt, hogy a történelem a politika eszközévé váljon, miként lehet megoldani, hogy a történelem függetlenedjék a politikától?

A klasszikus német történetíró, Ranke, aki nagyon sok ugynevezett történelempolitikai tanulmányt írt, abból indult ki, hogy a történelem nem lehet a politikának a függvénye. A történelem és a politika bizonyos értelemben messze áll egymástól, mert abban a pillanatban, amikor szorosabban kötődik valamiféle napi politikához, elveszti azt az objektivitást, azt a szükséges megközelítési lehető-

^xMagnófelvételenről.

séget, amely nélkül nem lehet igazi történetíró. Ugyanakkor, amikor ezt több tanulmányában leszögezte, maga is - azt hiszem, nem nehéz bebizonyítani - nagyon erősen politizált, hiszen a politizálásnak nagyon sokféle formája van.

Ranke nem abban a formában politizált, hogy valamiféle politikai párthoz csatlakozott, hogy történetírását bármiféle politikai tendencia vagy meghatározott politikai eszmény szolgálatába állította volna. Politizált azzal, hogy bizonyos történetírói elképzeléseket dolgozott ki, és ezek a történetírói elképzelések egészen a II. világháborúig majdnem egész Európában vagy Európa jórésében - különösen Németországban - meghatározták a történetírás fő irányzatát. Politizált azzal, hogy nézete szerint a történetírásnak elsősorban a politikával kell foglalkoznia. Nem véletlenül, hiszen a XIX. század első felében, középen dolgozott, akkor, amikor a német nemzeti állam még nem létezett. Minden német többé-kevésbé azon gondolkodott - különösen azok a németek, akik bizonyos értelemben a jövőben kívánták vizsgálni nemzetük fejlődését -, miként lehet egy egységes német nemzetet, államot megteremteni. Az egységes német állam, mint a jövő záloga, a jövő fejlődésének legfontosabb utja. Ranke, a nem politizáló történész tehát elsősorban az államban és a politikában látja a történetírás fő mozzanatát. Nem foglalkozott a történetírás számos olyan területével, amely a történeti élet gazdagodását és gazdagítását tükrözte volna. Soha nem foglalkozott a gazdasággal, a német társadalommal, mi több, nagyon keveset vagy egyáltalán nem foglalkozott az eszmék fejlődésével sem. Politika- és államcentrikus volt, óhatatlanul akkor is politizált tehát, amikor elhatárolta a német történetírást a politikától.

A vita, hogy a történetírásnak kell-e politizálnia, és politizálnia a történetírás, azóta sem lanyhult el. Különösen előkerül ez Magyarországon, ahol a történetírásnak és a politikának nagyon erős, hagyományos kapcsolatai vannak. Nagyon erős kapcsolata volt a XIX. század első felétől, és még inkább felerősödött ez a kapcsolat - majd bizonyos értelemben -, egyoldaluvá, torzzá vált éppen az ötvenes években. Engedjék meg, hogy ezt a folyamatot röviden elemezzem.

Az első kérdés: mi volt az oka annak, hogy Magyarországon a történetírás és a politika kapcsolata talán szorosabb volt, mint általában sok európai országban. Nem kétséges, és nagyon jól ismert, hogy ebben az a nagyon sajátos körülmény játszott elsősorban szerepet, mely a XIX. század közepétől Magyarország társadalmi politikai fejlődését döntően meghatározta. Az a sajátos körülmény, amely többé-kevésbé Magyarország nemzeti függetlenségének korlátozottságában, olykor teljes hiányában, valamint a polgári fejlődés, a gazdasági-társadalmi fejlődés, a világ legfejlettebb részéhez való elmaradottságában nyilvánult meg.

A történeti fejlődés, a történeti érdeklődés ilyen értelemben nemcsak kapcsolódik a politikához, hanem sok esetben egyenesen a politika helyettesítését szolgálta. Nem véletlen, hogy a magyar festészetben, a magyar művészetben a XIX. században egyik döntő irányzat volt a történeti iskola. Mivel a történelemben, a történelem példatárgyként való felhasználásában, a történelmi megközelítésekben két lényeges elemét találta meg a nemzeti fejlődés iránt gondolkodóknak a tudata. Az egyik, amit költők is megfogalmaztak, és a festők is kifejeztek sok esetben, az ugynevezett régi dicsőségre utalás, arra, amit hiányoltak a XIX. században, és utalás arra, amit szerettek volna elérni. A másik nagyon lényeges elem, ami miatt a történetírás különösen kapcsolódhatott a politikához az, hogy sok esetben helyettesítette a politikát. Helyettesítette a politikát mindazon időszakokban, amikor a politikának a szabad kifejezése valamilyen okból nem volt lehetséges, amikor bizonyos értelemben a történeti példák, a történeti események felsorolása konkrét, határozott, jelenkori utalásokat helyettesített, azokat az utalásokat, amelyeket az adott történelmi időszakban valamilyen nyíltan nem lehetett kifejezni. Ilyen körülmények között természetesen, hogy a történeti érdeklődés Magyarországon sokkal határozottabb volt. Bizonyos értelemben helyettesítette a politikát. Ez a nyugat-európai országokban nem így vetődött fel. Itt a politikának, mint tudománynak a fejlődésére is kedvező lehetőségek nyíltak. A társadalomtudományok iránt érdeklődő közvélemény és a szakemberek számára az egyébként igen magas színvonalat elért, igényes történetírás és a történelem iránti érdeklődés nem töltötte be a "politikai pótlék" szerepét. Ebben az értelemben tehát Magyarországon a XIX. század közepétől a történelmi elemek, az ugynevezett historizáló ele-

mek nagyon erősek voltak mindenfajta politikai gondolkodásban. Ezek a historizáló elemek, amelyek egyrészt Magyarország külső helyzetéből, másrészt a polgári társadalom bizonyos hiányából, a polgári fejlődés gyengeségéből származtak, többé-kevésbé mindenféle politikai vitában megjelentek. Megjelentek akkor, amikor harc folyt a politikai élet demokratizálásáért az 1848-as forradalom előtt, megjelentek természetesen újból és újból az 1848-as forradalom leverését követően, a szabadságharc bukása után, az abszolutizmus időszakában. Érvényesültek még akkor is, amikor 1867-től a magyar politikai függetlenség a szuverenitás formájában helyreállt, mikor is Magyarországon először már polgári jellegű parlament működött; és bizonyos viták ismét történeti jelleget kaptak, történeti tendenciát öltöttek, s a politizáló gondolkodásban ezek a historizáló elemek domináltak. Megjelentek abban a formában is, hogy gyakorlatilag minden olyan kérdés - és itt utalhatok azokra, akik első ismertebb történetirói voltak a magyar társadalomnak -, amely kapcsolódik bizonyos politikai küzdelmekhez, rögtön történeti aspektust nyert. Talán azt mondhatnám, hogy ezek az első modernebb történetirók (hiszen visszamehetnénk a XVIII. századi történetirókhoz, akiket azonban én nem tekintek a modern történeti iskolákhoz tartozóknak, azért mert metodológiailag és a történeti élet elméletével kevésbé voltak tisztában). Az első modern történetiró Magyarországon - nézetem szerint - Horváth Mihály volt - az a Horváth Mihály, aki műveltségét az egyházban szerezte, de gondolkodását a XIX. század nagy eszméi befolyásolták - első nagy történeti munkájával, amelyet még az 1848-as forradalom előtt írt. Nagyon határozottan a polgári átalakulásnak eszméi előkészítését kívánta. De folytathatjuk olyan neves történetiróval, mint Szalai László, aki az úgynevezett centralisták köréhez tartozott. Történetiróként különben jelentősebb volt, mint politikusként-közgondolkodóként. Szalai László nagyon világosan azokat az eszméket próbálta kifejezni, mint amelyeket a centralisták a XIX. század közepén. Az európai gondolatokat, a társadalmi haladás és a polgári átalakulás eszméjét Magyarországra kívánta átültetni. Ezeknek az átültetéseknek, ezeknek a gondolatköröknek a jegyében fogant Szalai László munkája. De folytathatnánk Grünwald Bélával, vagy folytathatnánk egy egész más irányzatú történetiróval, például Thaly Kálmánnal, akinek történetirói tevékenysége kiterjedt és - úgy érzem - nagyon történelmietlen volt, mert kimondottan egy politikai

gondolat jegyében próbálta a történetírást folytatni. Rákóczi Ferencnek volt a hive. Ő volt az, aki nem csupán a történelmet hamisította meg, hanem a történetírás tárgyát is, nevezetesen kuruc énekeket, kuruc balladákat stb. költött. Magyarország első nagy polgári korszakának legnagyobb történetírói bizonyos értelemben kapcsolódtak egyfajta gondolkodáshoz. Ha megkérdeznénk Thaly Kálmánt, talán ebben az értelemben kivétel volt, mert ő aktív politikus, képviselő volt, vezető tagja a korabeli függetlenségi pártnak. De a többi történetíró ilyen szoros politikai elkötelezettséggel nem rendelkezett. De rendelkezett bizonyos eszmei elkötelezettséggel a társadalom polgári átalakulása iránt, és ez eleve lehetetlenné tette azt, hogy párhuzamot vonjunk az ő történetírása és a politika között. Mit gondolnak, tisztelt hallgatóim, egyedülállóan tekinthetjük-e ezt Magyarországon? Tehát tekinthetjük-e ezt úgy, hogy végül is ez csakis a magyar fejlődés sajátosságából következett? Gondolhatunk-e arra, hogy a történetírásnak ez a speciálítása nyilvánvalóan csupán ennek a történeti hagyománynak erősségéből, a magyar fejlődésnek ebből a jellegéből származott? Ugy érzem, hogy csak részben. Ha végigkísérjük a XIX. század európai történetírását, természetesen az európai történetírást tekinthetjük példaadóknak Magyarország számára is, nem csupán azért, mert Magyarország története mindenekelőtt Európa történetéhez kapcsolódik, hanem azért is, mert a Magyarországot ért eszmei hatások többé-kevésbé Európából - és elsősorban Nyugat-Európából - származtak. Ha végigkísérjük ebben az időszakban a nyugat-európai polgári történetírást, akkor eléggé világosan kialakul az a nézet, hogy bizonyos értelemben minden történetírás kritikai történetírás. A kritikai történetírásnak négy lényeges eleme van. Az első lényeges eleme mindenekelőtt az, hogy figyelembe veszi - és nem tudja nem figyelembe venni - a jelen relevanciáját. Nincs olyan történetíró, aki bármilyen esetben képes egy történetírói munkát végezni, hogy valamilyen összefüggésbe ne kerüljön a jelen problémáival és a jelen kérdésfelvetésével. Akik tanultak latint, azok előtt ismert az a latin mondás, hogy a történelem az élet tanítómestere. Ezt még az első osztályban tanították velünk, ami azóta is megmaradt, de nézetem szerint ez nem igaz. Két okból sem igaz. Az egyik, hogy a történésznek látnia kell, hogy az élet tanítómestereként szereplő történelmet mennyire nem veszik figyelembe az életvitelben. Másrészt azért sem, mert nézetem szerint meg is lehet fordítani a

mondatot - és itt kerülök a jelen relevanciájához -, sőt úgy érzem, meg kell fordítani: az élet a történelemnek is tanítómestere. Az élet a történelemnek tanítómestere, mert a történész visszahelyezkedik egy régmúlt korszakba, s két dolgot nem felejtethet el: minden olyan történétíró, aki a jelen csak a jelen szempontjából írja meg, akár tudatosan, akár nem tudatosan, hamisít. Hamisít, mert a jelen folyamatainak a kifutását még nem ismerjük, és tulságosan is a jelen befolyása alatt állunk. De ha nem is ilyen élességgel, ha nem is ilyen tudatossággal, hamisít az is, aki a múltat úgy próbálja megírni, hogy csak a múltba helyezi bele magát, hiszen minden korszaknak megvan a továbbvitele, megvan a kifutása, és ha a múltat úgy próbáljuk megérteni, hogy nem vesszük figyelembe, mi következett a múlt után, milyen a történeti fejlődés következő szakasza, akkor természetesen a történétíró hamisan ábrázolja a történelmet. Ez a kettősség a beleélés és a kívülállás kölcsönös viszonya, és úgy érzem, nagyon nehéz viszonya. Nagyon nehéz meghatározni, megtalálni azokat az arányokat, ahol a beleélés és a kívülállás tényleg képes arra, hogy egy korszakot megfelelően visszahelyezzünk. Akkor természetesen enélkül a jelen relevanciáját, a jelenre való utalást sohasem tudjuk megérteni. Egy konkrét példával: Ha az ember a történelmet úgy itéli meg, egy történelmi folyamatot úgy próbál megvizsgálni, hogy egy adott kornak van egy értékképlete különböző történelmi személyiségekről. Az egyik történelmi személyiséget nagy történelmi figurának tartjuk, és úgy tekintünk a másikkra, hogy az jelentéktelen történeti figura volt. Ennek a történelmi korszaknak megelevenítésekor evvel a tudattal elevenítjük fel alakjukat. Ha a kornak nem ez volt az illetőkről a véleménye, ha a kor mindkét történeti figurát esetleg egész másként látja, akkor hamisan adjuk vissza a kort. Tudniillik egy vezető történeti figura mindig egy politikai strukturában, egy társadalmi strukturában helyezkedik el. Ő határozta meg a kort, vagy lényeges befolyása volt a korra. Ha a kornak esetleg más volt az ítélete erről a személyiségről, s akit én ma nagynak tartok, akit akkor kicsinek tartottak, s akit én ma kicsinek tartok, de akkor nagynak tartottak, akkor természetesen a jelen aspektusát, a belülélést és a kívülállást nem tudom helyesen elemezni. Tehát a jelen relevanciáját kell minden kritikai történétírásnak először figyelembe vennie, és csakis így szabad és így lehet a múlttal való szembenézést tudományosan folytatni.

A másik, amit nagyon vitatnak a történetírásnál, és ez is politikai elemet rejt magában, és ezzel is szembe kell nézni: a "baloldali" történetírás. Minden "baloldali" történetírásnak van egy lényeges vonása, hagyománya. A "baloldali" történetírásnak ezt a hagyományát a II. világháború után továbbfejlesztették a marxista történettudományban, ez a felvilágosító történetírás, melynek vannak bizonyos politikai eszméi. Gondolkodása szembeállítja mindig azt, ami történt, azzal, aminek történnie kellett volna, szembe állítja azt, ami történt, avval, amit szeretett volna, hogy történjék. Van egy politikai eszmevilága, és ezt jónak tartja, ezért úgy gondolja, hogy az embereket a nevelésen keresztül és egy olyan fejlődési pályának a megrajzolásán keresztül, amelyet helyesnek vél, a történeti fejlődés irányába tolnak, vezetheti, és ezáltal annak, ami kellett volna, hogy legyen, ami történhetett volna, a történetírásban eszmeileg-politikailag befolyásolja. Minden "baloldali" történetírás felvilágosító, elsősorban egy jobb jövő érdekében medítál a multról. Ha a történetírás abból a célból medítál a multon, hogy egy jobb jövőt teremtsen, ezt hibájának lehetne felróni. Ugy érzem, ha van a történetírásnak a társadalmi gondolkodáshoz kapcsolódó, abból kinövő, azt befolyásolni kívánó politikai-eszmei tendenciája, akkor minden történetírásnak egy jövő értelmében kell meditálnia. A kérdés az, hogy mik ennek a felvilágosító tendenciának, gondolkodásnak azok a mesterségbeli, szakmai, történettudományon belüli igényei és követelményei, amelyeknek áthágása a történetírás és politika helyes kapcsolatából egyértelműen egy olyan politika irányába viszik el, amikor a történetíró áthágja azokat a mesterségbeli szabályokat, amelyek a történetíráshoz szükségesek. Ez a kell és a szükséges megfogalmazása. A kell és a szükséges megfogalmazása önmagában kifejezhet politikai tendenciát. Ennek a politikai tendenciának a kifejeződése a történetírásnál nemcsak határozott eszmei-ideológiai következmény, végül is egyetlen történetíró sem tud megszabadulni saját árnyékától, neveltetésétől, társadalmi környezetétől, azoktól a gondolatoktól, amelyek nem közvetlenül politikai-ideológiai síkon érkeznek el hozzá, hanem a szülői házon, az iskolán, az egyházon, politikai műveltségen keresztül vannak rá hatással. Ezekkel az elemekkel kritikusan szembenéz, más elemeket természetesen tart, és észre sem veszi mögöttük, hogy ezek is egy eszmei rendszer részei. A történelemnek egyik

legnagyobb huzóereje, lekötőereje a tradíció. A tradíció, amely nagyon nagy pozitívum, nemcsak lekötő erő, hanem olyan erővé válik vagy válhat, hogy bizonyos értelemben a szükséges változásoknak is az útját állja. Ebben az értelemben a felvilágosító történetírásnak nagyon is szembe kell néznie azzal, hogy sok gondolati veszély van, nagyon sok olyan mesterségbeli tudást kíván, amelynek kialakítása, kiformalása nem egyszerű és nem mindig sikeres.

Mi az a politikai elkötelezettség, amely a kritikai történetírás velejárója - és ez lenne a harmadik elem a négy közül, amit úgy gondolom, hogy ki kell emelnünk. Ez a "tisztá objektivitás" és a pártosság hamis szembeállításával való leszámolás, ami nagyon sokszor felmerült Magyarországon, különösen az 50-es évek után. A pártossággal a tiszta objektivitást állították szembe, amely sohasem létezett a történetírásban. Nem is baj, nem is volt baj, hogy nem létezett, nem is lehet, hogy létezzen, de egyszerűen egy hamis szembeállítást eredményezett. A pártosság és a "tisztá objektivitás" szembeállításából (ez a harmadik elem) az ellentétes interpretációk és ellentétes vélemények kritikai megszürése és állandó szembeállítása következett. A kritikai történetírásnak harmadik elemét ebben látom. Egyetlen történetíró sem ír le egy munkát, ha nincs meggyőződve arról, hogy többé-kevésbé ez a munka megfelel a valóságnak. Egy jó történész - benyomásom szerint - meg van győződve róla, hogy sohasem felel meg a történelmi valóságnak. Itt van a Thomas Mann-i visszakapcsolás. Tudom jól, hogy nem tudom visszaadni a történelem egészét. Remélem és feltételezem, hogy a munkám (vagy feltételezi a jó történész, hogy a munkája) megragadja a történeti folyamat teljességét. De rögtön tisztában kell lenni avval, hogy vannak ellenérvek, lehetnek ellentétes vélemények, s ezeknek az ellentétes véleményeknek az állandó konfrontációjában tudom csak saját magam is ezt a történetírói felfogást kikristályosítani, amit én helyesnek tartok, amely a kritikai történetírásnak nagyon lényeges eleme. Ebben az értelemben tehát a pártosság és az objektivitás szembeállítása teljesen hamis szembeállítás. Minden történetíró bizonyos értelemben pártos. De az a kérdés, hogy ez a pártosság a tudományból fejlődik-e ki, vagy a tudományon kívüli szempontból. Ha a tudományon belül fejlődik ki, és a tudományból indul ki, akkor ez a pártosság egy felfogásból és egy történeti interpretációból kerül ki. Ebben az értelemben nem

állítható szembe az objektivitással, mert nincs olyan történetíró, akinél ugyanezek az elemek esetleg más aspektusból nem mutathatók ki. Ha tudományon kívüli elemek lökik, kényszerítik valamiféle ugynevezett pártosságra, akkor az objektivitás és a pártosság szembeállítása egészen más. A kritikai történetírásnak ez az ellentétes interpretációja és az ellentétes érdekeknek a kifejezése a harmadik szempont.

Végül a negyedik szempont: nincsen érték nélküli történettudomány. Minden történettudomány érték kategóriákkal dolgozik. Ezeket az érték kategóriákat az ismert, nagyon neves, XIX. század végi, XX. század eleji német társadalomtudós, Max Weber úgy fogalmazta meg: a van és a kellnek olyan szembeállítása, hogy az érték kategóriában meg kell találnom azt, hogy mi az az érték, amelyet általános emberi értékek tekinthetnek. Van-e általános emberi érték? Feltétlenül van, és az a XIX. századtól többé-kevésbé egyértelműen uralkodik. Vannak ennek továbbfejlesztői, továbbvivői. Nézetem szerint a szabadság és egyenlőség, az értelem gondolata, a társadalmi haladás gondolata mindenképpen olyan érték fogalom, amely különböző korokban más volt. Különböző elemeket máshogy hangsúlyoz. Kb. a XIX. századtól kezdve stabil emberi értékek kell tekintenünk, és ezek a stabil értékek a történettudományban akkor is megmaradnak a tudományos keretek között, ha ezeket az értékeket mint érték kritériumokat előtérbe helyezzük a különböző korszakok elemzésénél, vizsgálatánál, nagyjából mint fő választóvonalat figyelembe vesszük. Ebből következik az, hogy nincsenek biztos normáink a történetírásban, nincsenek biztos és végleges válaszaink sem. De van néhány olyan alapvető szempont a kritikai történetírásban, amely a kritikai történetírást nem választja el a politikától, hanem egy helyes politika lényeges segítőjének - de nem szolgájának, nem alávetettjének - tekinti.

Ha ez így van, akkor egy másik kérdésre térek át, és ebből kiemelek két mozzanatot: az egyik a pártosság és az objektivitás. Ez az a kérdés, amely a történettudomány és a politika kapcsolatát leginkább a közvéleményünkben foglalkoztatja. A másik mozzanat az értékek kérdése. A pártosság és objektivitás mint kérdés, a szűkebben vett szakmában - mint mondtam - a XIX. századtól végig felmerül nemcsak Magyarországon, hanem valamennyi történetíró

ismét és ismét szembenézett azzal, hogy mennyiben objektív és mennyiben pártos a történetíró. Magyarországon a műveltség, a politikai és társadalmi fejlődés iránti érdeklődés, a történetírás különösen a II. világháború után erőteljesebben kibontakozott, az 50-es évek közepétől, végétől ez a kérdés egyik kulcskérdésévé vált. Emlékszem, hogy a 60-as évek végén, 70-es évek elején valahányszor társaságban, nem szakmabeli barátokkal összekerültem, általában az volt az első kérdés, mit beszélhetünk a történetírásról, hiszen a történészek állandóan változtatják véleményüket, állandóan mást mondanak, állandóan korrigálják önmagukat. Az én válaszom (amelyet a 60-as években megfogalmaztam írásban is) három kérdésből áll: az első lényeges csoport, hogy ez igaz, és ez az 50-es évek történetírásának a legnagyobb gyengesége volt, mert az 50-es évek történetírásában a pártosság és objektivitás gondolata nem a tudomány belső fejlődéséből származóan merült fel, hanem éppen ellenkezőleg: a történetírás számos megnyilvánulásában aktuálpolitikai szempontok domináltak. A történetírásban és a történetírás kérdésfelvetéseiben részben, de még inkább a történetírás válságaiban olykor ezek az aktuálpolitikai szempontok olyan irányba vitték a történeti válaszokat, amelyek tévesek, helytelenek, elmulasztottak, egyoldalúak voltak.

Ennyiben igaz volt a kritika, de két lényeges elemet ez a kritika nem vett figyelembe: nevezetesen a másik szempontot, hogy minden történeti korszaknak változik a történeti képe. Ha kezünkbe veszünk egy XIX. században írt történelmet, még akkor is, ha az a legszebb, legragyogóbb stílusban van írva, ha bizonyos kérdésekre a válasz helyes volt, élvezzük a régiek stílusát, élvezzük a kérdésfelvetést, nagyon hamar rájövünk arra, hogy ez a történetírói szemlélet elavult. Nemcsak azért és nemcsak Magyarországon avult el, és nem csak azért, mert Magyarország a marxista történettudomány bizonyos hegemóniával rendelkezik (hangsúlyozom a hegemóniát, amely nagyon világosan kifejezi a mai történetírást, tehát nem totális egyeduralommal, hanem bizonyos hegemóniával), mert nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon megváltozott a történettudomány. Megváltoztak a történettudomány kérdésfelvetései, a válasza, az érdeklődése és a metodológiája. Ha Magyarországon nem változott volna meg, az nem előnyére, hanem hátrányára

ra szolgált volna a magyar történetírásnak. Gyakorlatilag azokat a lényeges változásokat, amelyek a II. világháború után bekövetkeztek, nem tudtuk volna követni.

S mik voltak ezek a lényeges változások? Mindenekelőtt az, hogy a XIX. századból származó német állampolitikacentrikus történettudomány mindenütt visszaszorult, az állam és a politika helyett a gazdaság és a társadalom került előtérbe. Ez azt jelentette, hogy a történetírás érdeklődése olyan területekre terjedt ki, amelyekre korábban nem. Összekapcsolódott olyan tudományokkal, amelyekkel korábban semmiféle lényeges kapcsolata nem volt. Ha a társadalomtudományok gondolatrendszerét visszavezetjük a XIX. századra, közgazdaságtudomány és történettudomány volt, amely már a XIX. században erősebben kifejlődött. De kapcsolat a kettő között olyannyira nem alakult ki, hogy határozott szembeállítás volt. A történettudományt úgy tekintették, mint az egyéni eseményeket részletesen leíró, felsoroló munkálatoknak az összességét. Sokan még azt is kétségbe vonták, hogy vajon tudomány-e egyáltalán, vajon hova tartozik: a népművészethez, a művészethez? A közgazdaságtudományt ezzel szemben olyan tudománynak tekintették, amely általánosít, amely hosszú távu fejlődési vonalakat próbál megkövetelni, tehát bizonyos értelemben a leíró tudománnyal szemben elemző tudomány. Ha a történettudomány leíró tudomány, s a közgazdaságtudomány elemző tudomány, akkor természetesen a történetírásnak a komolysága, azon kívül, hogy szórakoztat, erősen kétségbe vonható. Csak a közgazdaságtudomány képes arra, hogy akár a múltat, akár a jövőt is, a hosszú távu fejlődés vonalát megvilágítsa. Tőlem - mindenekelőtt gazdaságtörténész vagyok - mi sem áll távolabb, minthogy a közgazdaságtudományt bármilyen értelemben lebecsüljem. De nem szeretném átengedni a közgazdaságtudománynak a jövő megoldásának ezt az egyetlen feladatát. Annál is kevésbé, mert azóta is elég sokszor bebizonyosodott, hogy a közgazdaságtudomány "csodaszerek" hirdetett válaszai időnként időről időre, újból és újból is csődbe jutnak. Ezért nem maga a tudomány a hibás, hanem sokkal inkább az életnek a ravaszsága. Ahogy a történettudomány nem alkalmas és nem képes arra, hogy az élet teljes gazdagságát leírja, a közgazdaság-tudomány sem tudja ezt teljesen elemezni. De hol voltak más tudományok? Hol volt a szociológia, hol voltak a mentalitástudományok stb., amelyek nélkül ma a történet-

tudomány nem boldogulna. Mindezek gyakorlatilag a XX. század közepén, a II. világháború után alakultak ki, és nemcsak Magyarországon - legyen szabad megintcsak európai összefüggésekre hivatkoznom -, valamennyi országban ma más a történettudomány, mint volt 30 vagy 40 évvel ezelőtt. Ezt sokszor a szakmán kívül állók nem is veszik figyelembe.

A harmadik gondolat: a történettudomány tudomány - és én szeretném annak tekinteni -, és kritikai tudomány, amely nem csupán azt jelenti, hogy kritikailag áll hozzá mindahhoz, amit leír, amit elemez, amit bemutat, hanem mindezen felül kritikailag lát hozzá önmagához. Újból és újból felülvizsgálja eredményeit, éppen az élet gazdagítása során. Egy sor olyan szempont van, amelyre korábban, amikor egy folyamattal foglalkoztunk, egyáltalán nem gondoltunk, a történettudomány saját maga teremti meg saját maga számára a kérdéseket, alakít ki új megközelítéseket, és nem vonja újból és újból kétségbe mindazt, amit korábban leírt. Ez a természettudományban teljesen természetes, hiszen hogyan lehet összehasonlítani a kepleri, a newtoni és az einsteini világméretet? Ezt természetesnek tartjuk a fizikában, a természettudományban. A történettudományban és a társadalomtudományban egyszerűen úgy fogjuk fel, hogy ez valamiféle külső politikai nyomások kiszolgálásának a következménye. Ami így nem igaz. Nézetem szerint e három elem miatt a történettudománynak a változása természetes, de az első mozzanatról egy pillanatig sem szabad megfeledkeznünk. Arról a mozzanatról, hogy az 50-es években a történettudományt tulságosan is a politika szolgálatába kívánták állítani. Egyedülálló volt-e ez Magyarországon? Nem volt egyedülálló, legfeljebb a módszerek voltak erősebbek, és mivel az 50-es évektől sokkal erősebben kialakult egy nagyon centrális tudománypolitika, lehetőségei ennek a tudománynak a politika szolgálatába állításával kiteljesedtek.

Rövid időre visszatekintek - és ez megint nem az 50-es évek módszereinek bármiféle mentésére szolgál, hiszen ezek nem menthetők. Visszatekintek arra, hogy mi történt Magyarországon a történettudomány és tudománypolitika és politika kapcsolatában a 20-as évek elején. A Horthy-rendszer időszakában volt egy nagyon tehetséges, nagyformátumu kulturpolitikus, aki 1922-től vallás- és közoktatási miniszter volt, gróf Klebelsberg Kunó. Nagy felkészültsé-

gü, komoly tudású és koncepciózus kulturpolitikusa volt a Horthy-rendszernek. Egyidejűleg, ebben az időszakban a Magyar Történelmi Társulat elnöki posztját is betöltötte. Határozottan olyan munkákat kezdeményezett, amelyeket politikai koncepciójának a szolgálatába állított. Politikai koncepciójához hozzá kell tennem, hogy a Horthy-rendszerben Klebelsberg Kunó az úgynevezett liberális politikusok közé tartozott. Mondanom sem kell, hogy pár év után Klebelsberget, elért jelentős sikerei, eredményei ellenére a jobboldali politikusok meg is buktatták, és a 30-as években már a neve kiejtése is valamiféle szentségtörés lett, hiszen nem volt jobboldali, nem a fasiszta irány felé mutatott az egész tevékenysége.

Klebelsberg Kunónak volt meghatározott - részben politikai gondolkodásából fakadóan, részben tradicionálisan - a magyar felső vezető réteghez tartozó elképzelése. Szembe kellett néznie egy borzalmas sokkal, amelynek politikai-gazdasági és nem utolsósorban kulturális hatása felmérhetetlen volt, Trianonnal. Hogyan reagált Klebelsberg Kunó, miként állította a Trianon elleni harc szolgálatába a történettudományt? Nagyon egyértelműen. A magyar történettudomány 1918-ig jórészt nem nagyon vette figyelembe azt a lényeges kérdést, amely a történelmi Magyarország bukásához hozzájárult, hogy Magyarország soknemzetiségű ország volt. A magyar történetirók ezt a kérdést 1918-ig érdemben nem tárgyalták. Ez többé-kevésbé a radikálisoknak vagy azoknak a társadalmi gondolkodóknak a munkájában jelentkezett, akik a hagyományos rendszeren, az egyetemeken kívül álltak. 1918 után világos volt, hogy ezt a kérdést figyelmen kívül hagyni akkor is badarság lenne, ha a hivatalos politika már a történelmi Magyarország teljes visszaállítását kívánja. És úgy próbálja az egész trianoni bukást beállítani, mintha ez csakis a külső erőszaknak a következménye lenne. És ehhez a magyarországi nemzetiségi kérdés, sok nemzetiségi állam léte nem járult volna lényegesen hozzá.

Klebelsberg két mozzanatot próbált előtérbe állítani. Az egyik az, hogy megkezdte a magyarországi nemzetiségekre vonatkozó történelmi kutatásokat, különösen azért, hogy bemutassa és megpróbálja úgy beállítani: az asszimilációra való törekvés, az asszimiláció iránti nyomás a XIX. században nem lehetett igazán sike-

res, hiszen ezt a magyar uralkodó körök erőszakkal nem akarták elérni. Egyébként pedig a polgári viszonyok, a kapitalizmus, az urbanizáció fejletlensége folytán erre igazán nem is nyílott lehetőség. A XIX. században Magyarországon élő uem magyar népeknek: románoknak, kárpát-ukránoknak, szerbeknek, szlovákoknak, horvátoknak mondhatnám, 90%-a paraszt volt ebben az időszakban. A parasztot nehéz asszimilálni, és kulturpolitikailag nem pozitívum. Társadalmi és egyéb szempontból a XIX. századi paraszt kulturálatlanságát, gazdasági elmaradottságát egyáltalán nem lehet pozitívumnak tekinteni. De tény az, hogy hiába indított a magyar állam a XIX. században asszimiláló politikát. A középiskolákat meg lehetett fogni, a középiskolákat lehetett magyarosítani (gyakorlatilag három-négy osztály, amit egy román vagy egy szlovák paraszt elvégzett, ha egyáltalán elvégzett), de sokat nem lehetett tenni. Azt rá lehetett kényszeríteni, hogy a beadványát - ha egyáltalán kapcsolatba került a közigazgatással - ne adhassa be szlovák, román stb. nyelven. Gyakorlatilag a nyelvétől sem lehetett megfosztani, mert zárt közösségben élt.

Asszimiláció volt csupán az, amit később a magyar statisztika hamisításának fogtak fel. Ha összehasonlítják az 1910-ben Magyarországon készült nemzetiségi statisztikákat az 1930-ban Romániában vagy Csehszlovákiában készült nemzetiségi statisztikákkal, látják, hogy elég jelentős eltérés van. Legyünk tárgyilagosak, mondjuk, hogy a magyar statisztika ugyanannyit hamisított a magyarok javára, mint a román vagy a csehszlovák statisztika. Akkor is van egy nagy százalékkülönbség, s ez annál a tipikusan városi kisértelmiségi alacsony tisztviselői rétegnél, amely rálépett az asszimilálódás útjára 1890-1910 között. Hiszen az asszimilálódás a társadalmi felemelkedést is jelentette számára, tehát hajlandó volt asszimilálódni. Mihelyt megváltozott az államrend, mihelyt a Felvidék vagy Erdély már nem Magyarországhoz tartozott, abban a pillanatban nem magyarnak, hanem szlováknak vagy romának vallotta magát. Tehát volt nemzetiségi elnyomó törekvés, a XX. századhoz képest jóval kevesebb lehetőséggel, jóval kisebb hatalmi eszközzel, jóval kevesebb olyan gazdasági folyamattal, amellyel asszimilálódni tudott. Ez volt az első mozzanat, amit Klebelsberg kimondottan ennek a célnak a szolgálatába állított.

A második mozzanat, amelyet kiemelnék, amelyet Klebelsberg sok vonatkozásban okosan és - a kor többi politikusaíhoz képest - nagyon kulturáltan, művelten fogalmazott meg. Nem a kardcsörtető politikusok táborába tartozott. Sokkal okosabb és műveltebb volt, minthogy ne lett volna azzal tisztában, hogy fenyegetéssel, erőszakkal az 1918 előtti helyzetet nem lehet visszaállítani 1918-ban. Egy gondolatot látott és ezt nagyon tudatosan úgy fogalmazta meg, hogy magyar kulturfőlény.

Miben állt ez a magyar kulturfőlény? Azt lehet mondani, hogy két elem keveredett nagyon világosan. Az egyik az, amit úgy fogalmazunk meg, hogy volt egy nagyon erős előítélet, különösen a magyar értelmiség, a magyar vezetőréteg körében, amely a magyarokat sokkal kulturáltabbnak tartotta, mint a - németektől eltekintve - környező országok népét. Volt-e ennek a magyar kulturfőlényből származó vagy a magyar nacionalizusból, a sovinizusból származó gondolata? Természetesen nem. Ha azt vesszük figyelembe, hogy a történelmi Magyarországon évszázadon keresztül a magyarság a lakosságnak csak egy része volt, amely uralkodó osztály volt, amely a kulturának és a műveltségnek elsősorban hordozója volt, és természetes, ha megnézzük az irni-olvasni tudás arányát a magyarok között 1910-ben, és megnézzük a románok és a szlovákok között - és itt nem a határon túli, ahol még rosszabb a helyzet, hanem Magyarország határain belüli románokat -, akkor világos, hogy a magyarok között sokkal több az irni-olvasni tudó, aránylagosan sokkal több az értelmiségi, sokkal több a kulturahordozó. Tehát van egy objektív alap. Ezt meg lehet a társadalomfejlődés és az egész gazdasági fejlődés különbözőségéből magyarázni. Ez nem alkati tulajdonság, ez nem faji elemekből származó tulajdonság, hanem objektív fejlődés eredménye. De mégis alkalmas volt arra, - és ezt Klebelsberg nagyon világosan kihasználta, sőt tovább akarta fejleszteni - és ez javára szolgált ebben az időben az országnak -, hogy a magyarság erejét elsősorban a kultura erősítésében látta. Amíg Gömbös és a többiek a hadseregtől követeltek többet, amíg más miniszterek a belügyi apparátus erősítését kérték, addig Klebelsberg azt mondta, hogy a magyarság ereje a kulturájában van, és a kultura fejlesztésére törekedett: részben a tanya iskolák kiépítésére, részben egy felső kultura megteremtésére. Szolgált ez politikai célt? Egyértelműen szolgált politikai célt, de mégis

meghagyott bizonyos autonómiát a kultúra fejlődésének és a történettudományoknak. Ő volt tehát az, aki nagyon is világosan kapcsolódott. S ha tovább megyünk egy ütemmel - mondjuk a 30-as években -, amikor már nem Klebelsberg, hanem Hóman töltötte be a kultuszminiszteri széket, akkor természetesen még inkább tapasztalhatjuk a politika és a történelem összekapcsolódását - legfeljebb kevesebb pozitív elemmel, mint Klebelsberg idején.

Tehát az 50-es évek nem teljesen egyedülálló jelensége volt, amikor a politika és a történettudomány között valamiféle szoros kapcsolat állt fenn. De mégis az 50-es évek szinte érthetetlenül nyomasztják meg mindig történeti és politikai közgondolkodásunkat. Hiszen, ha arra gondolunk, hogy ezek a kritikus 50-es évek pár évet jelentettek csak 35 éves fejlődésünkben, akkor óhatatlan felmerül, hogy mi az oka, hogy ez az 5-6 év ennyire jelentkezett? Talán azért, mert bizonyos tendenciákat, melyek régen is megvoltak a történettudományban - különlegesen felerősített és különösen eltorzított. Ez az első, ebből három kérdést szeretnék röviden kiemelni.

Nevezetesen az első kérdés a folytonosság és a megszakítás kérdése. Ez a történetírói módszer problematikája, de azt hiszem, nemcsak történetírói problematika, hanem alapvető kérdése történeti gondolkodásunknak és politikai műveltségünknek. Természetesen az 1950-es évek forradalom termékei voltak, ismeretes, hogy ez a forradalom miből állt, mit jelentett a szocialista átalakulás folyamatában. De ennek a forradalomnak megvolt az a sajátossága, hogy a forradalmat és a kapcsolatot a történeti folyamatossággal teljesen egyoldaluan fogalmazta meg.

Magyarországon régi gondolat volt az, amely a XX. század elején állandóan felmerült, amely vitát jelentett a marxista gondolkodásban, vitát jelentett a politikában. Nevezetesen az, hogy mely országok azok, amelyek a szocializmus rendszeréhez először érnek. Ismerik azt a marxi gondolatot, amelyet a XIX. században fogalmaztak meg, amely abból indult ki, hogy gyakorlatilag egy folyamatos fejlődés eredményeként fejlődik át a világ a szocializmusba, s azok az országok, amelyek gazdaságilag a legerősebbek, azok az országok, amelyek a polgári társadalom legnagyobb és legfonto-

sabb vívmányait a legmélyebben gyökerezették meg saját országukban, azok lépnek először természetesen a szocialista utra, jutnak el a szocialista társadalomba. Bizonyos értelemben olyan kontinuitás van - a kontinuitás természetesen Nyugat-Európa lesz -, amely a kapitalizmusnak, a polgári társadalomnak a vezető eleme, s az fogja a szocializmust is előmozdítani.

Régi dolog, hogy ezt a kérdést már Lenin is kétségbe vonta. Ismeretes az, hogy Oroszország lett a szocializmus első országa, de hozzá kell tennem, hogy aki egy kicsit elolvassa Lenin munkáit, akkor hosszú éveken keresztül, még 1917 után is úgy látja, hogy Lenin úgy fogalmazta meg: Oroszország még egy barbár ország, a forradalom a történelmi körülmények, az imperializmus körülményei között sajátosan itt indult el, de ezt a forradalmat majd a fejlettebb országok követni fogják. S akkor Oroszország ebben a sorrendben visszakerül eredeti helyére, a vezető országok természetesen a fejlett országok lesznek, és Oroszország ezeket fogja követni.

Nem így történt. A szocializmus egy országban győzött a történelmi körülmények folytán, és a szocialista tábor kibővülése is olyan országokkal történt, amelyek nem tartoztak az élenjárók sorába. Olyan országokban történt, amelyek gazdaságilag messze nem állottak azon a szinten, ahol a nyugat-európai országok. Nem is beszélve most a II. világháborús speciális körülményekről. Olyan országokban győzött a szocializmus, amelyekben a nyugati társadalmak nagy eredménye és vívmánya, a XIX. század nagy társadalmi eredménye, a polgári politikai kultúra kialakítása nem történt meg, ahol a polgári szabadságjogok és a polgári demokrácia sohasem vert gyökeret, ahol 1945-ig különböző formában hol erősebben, hol gyengébben, de bizonyos értelemben autokratikus társadalmi formák uralkodtak, ahol gyakorlatilag sohasem volt politikai kultúra, sohasem volt komoly politikai műveltség.

Komoly politikai kultúra és komoly politikai műveltség csakis ott, azokban az országokban lehetséges, amelyekben a demokratikus fejlődés és a szabadság gondolata gyökeret vert, ahol megteremtődtek azok a gondolatok és megteremtődik az az intézményrendszer, amely ténylegesen bevonja a népet a politikába. Nos ez hiányzott a

kelet-európai országokból. Ugy gondolták, hogy a forradalommal át lehet ugrani ezt a fázist. Éppen azért, mert a forradalom 1948-49 után a hidegháboru megteremtődése és kiéleződése idejében zajlott, szükségszerű a polgári hagyományok és a Nyugat elleni harc. Ezzel úgy szakították meg a szerves folyamatot, hogy gyakorlatilag ezt a hiányt sohasem tudták igazán pótolni.

Nézetem szerint a túlhaladás nem jelentheti azt, hogy kihagyjunk egy folyamatot, hogy kihagyjuk a szerves folyamatnak egy ilyen lényeges elemét, mint a politikai műveltség és a politikai kultúra megteremtődése bizonyos országokban, bizonyos szinten. Ne istenítsük azt, ami ott történt a XIX-XX. században. De mégis megteremtődhet. Ezt mi kihagytuk, átugortuk azzal, hogy majd egy fejlettebbet, ennél többet vagy továbbvivő politikai műveltséget és politikai kulturát teremtünk meg. Gyakorlatilag nem ez történt, hanem még máig is - úgy érzem - nagyon is érezhetők ennek a kihagyásnak a hiányai. Ez nem azt jelenti, hogy vissza kell mennünk, nem is lehet, nem is kell visszamennünk ehhez, de vajon nem lehet-e szervesebben beépíteni, nem lehet-e ezt pótolni egy olyan időszakban, amikor tudjuk, hogy mik ennek az előnyei, mik ebből a fontosak, amikkel gyakorlatilag megteremtődnek a lehetőségei, hogy ezt a hiányt kiküszöböljük. Erőszak minden társadalomban érvényesülhet. Az 50-es évek torzulásai nehezebben érvényesültek volna, ha lett volna egy komoly társadalmi közeg, amely megpróbál kritikusan szembeállni, amely kevésbé képes bizonyos torzulásokat befogadni, amelyek az 50-es években nem utolsósorban azért következtek be, mert hiányzott a szerves folyamatra való építés. Nézetem szerint tehát itt a polgári műveltség és politikai műveltség megteremtődésének vannak közös stádiumai. Ha a történelem úgy alakul, hogy ezt a stádiumot átugortuk, akkor ezt ne nyugtázzuk csak egyértelműen, hogy ezt átugortuk, és ma már ezen túl kell menni, hanem próbáljuk beépíteni, szerves részévé tenni az egész politikai műveltségnek, mert akkor a szocialista politikai műveltség is sokkal szervesebben épül, és megteremti azt a saját demokratikus önkontrollt, amely nélkül a szocialista politikai műveltség sohasem lehet teljes és sohasem érvényesülhet. Ez az egyik nagyon lényeges kérdés.

A másik mozzanat a demokráciához való viszonynak az eltorzítása az 50-es években, és a következő a nemzeti problémákhoz való viszony. Ez a másik az a mozzanat, amely a történettudománynál és politikai műveltségnél nagyon is időszerű. Hogy elmondjam néhány szóban véleményemet, gondolatomat még akkor is, ha talán nem mindenben lesz az Önök véleményével azonos, talán nem is mindenben váltja ki tetszésüket. Az 50-es években a világos és az éles kontrasztba került. Ha elolvassák az 50-es évek műveit, ha visszagondolnak egy-két történelmi filmre, a Rákóczi hadnagyára, amely maga gyönyörűszép. Vass Éva akkor még nagyon szép volt, Bitskey akkor még nagyon elegáns volt. Az egész egy gyönyörű diadalmenet, egy gyönyörű idill volt. Egy nemzeti történelmi idill, ahol megvoltak a nagyszerű kurucok, akik győztek, bár a végén vesztek, de ez valami külső ármánynak vagy a gondviselésnek volt köszönhető. Ez a gondolkodás tehát a nemzeti problematikának nagyon leegyszerűsített, hamis beépítése, mert a nemzeti tradíciókat ugyanakkor nagyon is egyoldaluan szelektálta, és világosan kell látni, hogy a nemzeti tradíciókban is három megkülönböztetett elem van.

Világos, hogy a marxizmus mint társadalompolitikai gondolkodás (és a modern radikális politikai gondolkodás, legyen az marxizmus vagy nem) bizonyos értelemben a régivel való szembenállással s új eszmék meghirdetésének jegyében kellett, hogy megszülessen. Azokat az elemeket kellett, hogy meghirdesse, és azokat az elemeket emelte ki, amelyek a régit teljesen elhanyagolták. Természetes volt, hogy a marxizmus számára a hagyomány elsősorban forradalmi hagyományt jelent. Addig, míg a Kommunista Párt ellenzéki párt volt, amely más irányba akarta vinni a magyar fejlődést, az logikus volt. Mikor a Kommunista Párt hegemon párt lett az országban, kívánatos, szükségszerű lett volna, hogy változtasson történelemszemléletén, hisz ha bármilyen társadalmi közeg hegemon szerepet tölt be egy országban, abban a pillanatban nem mazsolázhatja ki a történelmet. Nem mondhatja, hogy ez az enyém, az pedig a tiéd. Mert voltaképpen az egész Magyarországot kell, hogy vállalja, az egész magyar népet, mindazokat, akik a Kommunista Pártra szavaztak és azokat is, akik nem a Kommunista Pártra szavaztak 47-ben, de itt maradtak, itt dolgoztak. Természetesen vállalni kellett nemcsak a forradalmi hagyományokat,

hanem a haladó hagyományokat is. Igaz, ez is rendkívül szelektív nemzeti vállalás volt, hiszen meghatározták, hogy mit tekintünk haladó hagyományoknak. De a történelem nem haladó hagyomány, a történelem nem forradalmi hagyomány.

Végül is, ha megnézzük Magyarország történetét, ritka pillanatai voltak a történelemnek, amikor a forradalmak zajlottak le, és hosszú pillanatai voltak a történelemnek, amikor nem voltak forradalmak. De a magyarság élt, dolgozott, harcolt, el volt nyomva, nem volt elnyomva, de itt volt, tehát nekünk a történelem egészét kell elvállalni a maga negatívumaival és pozitívumával, amit mi úgy fogunk fel – és azt hiszem, ez a marxista történelemszemlélet –, hogy a történelemben mindig állandó két erőnek az egyensúlyát és harcát látta. És a két erő feltételezte egymást. Az osztályharc szempontjából a nemzet sok esetben a legdöntőbb a történelemfejlődésben. Ma nincs olyan nyugati történetírás, amely az osztályharcok történetét és az osztályoknak a mozgását ne tekintené a történelemfejlődés döntő elemének. Erre csak nálunk vannak most kísérletek, főleg nem is annyira a történészeknél.

A 60-as évektől megindult ennek egy nagyon kritikai felülvizsgálata. Lezajlott az a történészvita, amelyben az a helyes többségi álláspont alakult ki, hogy szakítani kell a Rákosi korszak történelemfelfogásával. A hozzászólók rámutattak, miért nem lehet a nemzeti hagyományokat csak úgy kiemelni, ahogy Rákosi tette. Másrészt pedig egyáltalán újból és újból felmerült, hogy a történettudomány mennyiben kritikus, és mennyiben nem kritikus a nemzeti hagyományokkal szemben? Az utóbbi időben elég sok vita van történeti fejlődésünk, történeti folyamatunk értelmezése körül. Sokszor azt lehet mondani, hogy ebben a vitában olyan polarizáció alakul ki, hogy sok nem történész bírálja a történészeket bizonyos kérdéseknek a vizsgálatában. Sok – különösen vidéki – folyóiratunkban látni nemegyszer cikket írók tollából, amely ezeket a kérdéseket felveti. Én két mozzanatot emelnék itt ki. Az első kérdés az, hogy a 60-as években a marxista történetíráson belül, és általában a magyar történetíráson belül volt egy komoly vita. Én is részt vettem ebben a vitában, s nagyon élesen kritizáltam a régi történetírást, az 50-es évek történetírását, és szóvá tettem Mőd Aladárnak, akit személy szerint igen nagyra becsültem. Módszereivel azonban nem mindig

értettem egyet. Azt mondtam neki, hogy véleményem szerint a történelem mesterség, a történelem szakma, nem politikum. Ezt nem lehet úgy felfogni, hogy valakinek van politikai elképzelése vagy történeti műveltsége, és abban teljesen egyformán járatos.

A történettudománynak különösen megvannak a mesterségbeli tudásai, azért, mert a történetírónak forrásokkal kell dolgoznia, tudnia kell, hogyan kell a forrásokat értelmezni, és a történelemnek szembe kell tudnia állítani a forrásokat. A mesterségbeli tudás elvileg egy történésznek meg kell, hogy legyen, és egyáltalán nemcsak a történésznek. Ez nem azt jelenti, hogy egy írónak vagy más értelmiséginek nem lehetnének szempontjai a történelmi fejlődésre. E szempontok azonban feltehetőleg nem járulnak hozzá a folyamatok mélyebb, tudományosabb igényű megértéséhez.

A másik dolog pedig az, mi az alapvető különbség egy irodalmár és egy történész között? Azért emelem ki az irodalmár és a történész szembeállítását, mert sok esetben jelentkezik egy író és a történész ilyen szembekerülése. Az író természetesen a műveket elemzi, ez a mestersége, feladata. Végül is én irhatok egy szép monográfiát Adyról, amely egész életpályáját és költészetét az életpálya nélkül megérteti. De azért mégis a verseire, a politikai írásaira helyezem a hangsúlyt. A történésznek nem a műveket, az életet kell kezelnie. A történésznek a politikában a hatalmat kell figyelembe vennie. Ha én egy politikus beszédeiből elemzem politikáját, akkor ez hamis dolog. Önök közül valaki irhat nagyon szép eszmefuttatást arról, hogyan kell kezelni a nemzetiségeket, vagy hogyan lehet megoldani a nemzetiségi problémákat a Dunavölgyben, ez gondolatilag nagyon szép lehet, nagyon tiszta. Ha Önökről valaki ír egy visszaemlékezést, egy cikket, vagy egy monográfiát, leírhatják, elemezhetik, kérem ez volt a véleménye a nemzetiségi kérdésről, ezt szeretne volna megvalósítani. Ha ezt a nemzetiségi kérdéskört, ezeket a gondolatokat az ország miniszterelnöke veti papírra, akkor nem elemezhetem azt a cikket csak úgy, hogy jaj de szép. Hanem meg kell nézmem, bizonyos értelemben a hatalom a kezében volt. Neki meg kellett volna ezt valósítani, meg tudta ezt valósítani? Ezt valósította meg. És ha nem, akkor miért nem valósította meg? Nem feltétlenül azért nem valósította meg, mert ő nem akarta megvalósítani, hanem mert a politika és a tudomány, a politika

és költészet között megvan a lényeges különbség. A politika hatalom kérdése is. És ha az ország miniszterelnöke nem tudja megvalósítani azt a politikai gondolatot, amit leirt, akkor nem azt kell elemezni, amit leirt, hanem azt, ami megvalósult, mert enélkül a dolog hamis, egyoldalú.

Ha a magyar nemzetiségek keletkezését valaki, majd a jövő történésze abból próbálná megítélni, hogy mit mondtak erről a kérdésről, és azt csak az ünnepi beszédekből állapítaná meg, akkor egész más képe lesz arról, hogy mi történik a magyar kisebbséggel, mint Önöknek napjainkban a kisebbségek helyzetéről. Mert mi azt nézzük meg, hogy mi történt, esetleg a jövő történésze azt írja meg, hogy mit irtak és mit mondtak el az ünnepi beszédekben. Ez az a lényeges metodológiai kérdés, amelyben egy történész és egy irodalmár különbözik.

Ebből adódik és talán e gondolattal zárnám: Itt egész mással foglalkoztam. Egy előadást írok, amit szeptemberben kell tartanom egy Közép-Európában tartandó konferencián és a Közép-Európáról tartandó konferenciára készülve, kezembe került egy német történész levele, talán Önök közül néhányan hallottak is róla, ő volt az ötvenes évek legnevesebb nyugatnémet történésze, G. Ritter. Azt mondhatnám, ha megkérdezik a mai német történetírókat és a mai német fiatalságot, akkor G. Ritter úgy szerepel gondolatukban, felfogásukban, mint egy jól felkészült, de rendkívül konzervatív, a hagyományos német politikai iskola képviselője. Ennek a hagyományos német politikai iskolának a képviselője 1937-ben írt egy levelet - akkor még fiatal történész volt - korának egyik legnevesebb német történészéhez. Levelében azt írta, és azon próbált elmélkedni, hogy mi a helyes politika. Azon töprengett, hogy mi a helyes politika, mi a helyes gondolkodásmód, mi a helyes magatartás, akkor, amikor a német határokon kívül élő vagy kívül rekedt németység problémáival foglalkoznak. Nem akarok ebből hosszan idézni, csak egy mondatot idézek, nevezetesen, amit magam a leglényegesebbnek tartok, és ez a történetírás és a politikai műveltséghez nagyon is hozzá tartozik, hogy minden országnak úgy kell foglalkoznia a határon túl élő kisebbségével, hogy figyelembe veszi a lehetőségeket és a szükségességeket, és figyelembe veszi, hogy elsősorban a saját országára hatnak, gyakorolnak befolyást, elsősorban a saját

országának a sorsával kell foglalkoznia. S ezen keresztül tud igazán hatni és hathat a kivülálló németiségre. Történezkollégája azonban nem fogadta el ezt az érvelést, ő lelkesen csatlakozott a nácihoz, a hitleristák kórusához, lelkesen támogatta azt a politikát, amely gyakorlatilag a határon kívüli németiség megmentése ürügyén háboruba keveredett, és a határon kívüli németiség kérdését úgy oldotta meg, hogy gyakorlatilag a határon kívüli németiséget megszüntette mint ilyet, mert kitelepítésre, széttuzásra és gyakorlatilag az egész kelet-európai német települések teljes felszámolásra került sor.

Befejezésül két példát említet arra, hogyan lehet a történetírás nemzeti problémák iránti érzékenységét beépíteni a politikai műveltségbe: 1937-ben Magyarországon két program jelent meg, szinte teljesen egyidőben. Majdnem ugyanazon a napon hangzott el mindkettő. Az első programot Kovács Imre hirdette meg, mint tudják, akkor népies író, a baloldali népiesekhez tartozva a Márciusi Front megteremtésének egyik vezéregyénisége volt. Nyilvánvalóan ismerik a 12 pontot, amely a Márciusi Frontnak a követelése volt. Az első pont demokratikus átalakulást követelt Magyarországon, s az utolsó pont az volt, hogy követeli a népek egyenjoguságát.

Ugyanaz nap egy jobboldali diákszervezetnek, a Turul Szövetségnek a vezetője is hirdetett programot, amelyet ő is természetesen 12 pontba foglalt. A 12 pont kb. ötször olyan hosszú, mint a Márciusi Fronté, s teljesen homályos, zavaros, de ő az első pontot hangsúlyozta, minden egyéb kérdést mellékesnek tekintett. Az első pontban a történeti Magyarország visszaállítását követelte. Mi a lényeges különbség? Lényeges különbség az, hogy a baloldali gondolkodásban nagyon nagy szerepe van a nemzeti problematikának. De csakis a társadalmi demokráciával, a társadalmi átalakulással együtt. A történelmi haladás problematikája és a politikai műveltség problémája úgy kapcsolódik egybe, hogy a nemzetiségért és a nemzetért aggódó mindenekelőtt saját országát kívánja - nézetem szerint - megjavítani, és ebben az értelemben a történelem gondolatmenetét és a történelmet nem mint példatárt, hanem olyan intő és olyan társadalmi folyamatból leszűrhető tanulságként értelmezi, amelyben - visszatérek ahhoz, amiből kiindultam - úgy próbál meditatálni a multon, hogy ténylegesen egy jobb jövőt készítsen elő.